

**ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ГАЛЕРЕЯ МИСТЕЦТВ
ІМ. Б. Г. ВОЗНИЦЬКОГО
МУЗЕЙ «ЖОВКІВСЬКИЙ ЗАМОК»**

ЖОВКІВСЬКІ ЧИТАННЯ 2015
збірник статей третьої міжнародної наукової конференції
“МУЗЕЙ В СУЧАСНОМУ СВІТІ”

26-27 серпня 2015 р.

На цей текст незважати:

(Із цього збірника вирізано усі сторінки крім 142-150)

УДК 069 (063)
ББК 4 774
Ж - 782

Жовківські читання 2015: Збірник статей третьої наукової конференції «Музей в сучасному світі» / Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Г. Возницького.
Упорядники: С. Каськун, М. Скіра. – Львів: Растр -7, 2015, - 260 с.

ISBN 978-617-7359-11-0

Збірник статей третьої наукової конференції ЖОВКІВСЬКІ ЧИТАННЯ 2015 (26-27 серпня 2015 р., м. Жовква Львівської обл.)

Публіковані у Збірнику статті охоплюють широке коло питань пов'язаних із функціонуванням музею в сучасному світі: комплектування, дослідження, реставрація, атрибуція, експонування музейних колекцій; пам'ятки архітектури в музейному використанні; музей і виклики часу: музеєфікація новітньої історії; музейна педагогіка; інновації в музейництві; нові концепції і стратегії розвитку і управління; музеї і туристичний рух, а також краєзнавчі та наукові дослідження жовківської тематики.

УДК 069(063)
ББК 4 774

Загальне керівництво:

В. о. Генерального директора ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького *Лариса Разінкова*
Заст. Д-ра з наукової роботи ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького *Володимир Пишк*
Вчений секретар ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького *Наталія Маїк*

Упорядники:

Зав. сектором «Жовківський замок» ЛНГМ ім. Б.Г. Возницького *Софія Каськун*
Науковий працівник ЛНГМ ім. Б.Г. Возницького *Мирослава Скіра*

Відповідальна за випуск: Софія Каськун

За достовірність фактів, цитат, власних імен та назв, посилань на джерела відповідають автори публікації. Редакція не несе відповідальності за факти та твердження, наведені авторами.

ISBN 978-617-7359-11-0

© Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Г. Возницького, 2015
© Видавництво “Растр-7”, 2015

Володимир Добрянський
м. Чортків

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ XVII СТ.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню Чортківського замку, подаються нові, невідомі факти його історичного планування, реконструкцій оборонних та господарських споруд з моменту його спорудження і використання з XVII до XIX ст, обстежені автором даної статті.

Ключові слова: башта, бійниця, вал, рів, ескарп, контрфорс, потерна.

Весь період історії цивілізації людства від первіснообщинного ладу до розвитку держави - це послідовна і трагічна сторінка постійних міжплеменних, міжнаціональних, релігійних, а також локальних, громадянських та світових воєн, які спричиняли безлад, голод, епідемії та смерть населення. Кожен час, кожна наступна доба вимагала вдосконалення та розвитку військового мистецтва - її тактики та стратегії, яку неможливо застосовувати без впровадження досягнень розвитку науки та техніки. У такій послідовності розвивалося мистецтво фортифікацій. Тому військова архітектура ставила перед собою завдання розробити та втілити в практику ідеї нових, прогресивних рішень, які забезпечували б надійну обороноздатність фортифікаційних споруд, щоб силами одного гарнізону протистояти над переважаючою кількістю противника та з мінімальними втратами зберегти особовий склад захисників цитаделі.

Побудова кожної фортифікаційної споруди та окремих її частин розроблялися від конкретних, особливих властивостей геоприродного середовища та рельєфу місцевості. Кожен замок має свій історично сформований вигляд, а різноманітний рельєф Західного Поділля впливає на форми його оборонних споруд, конструкції будівель, їх кількість та призначення. Вони роблять ці пам'ятки суто індивідуальними та неповторними - тому розглядати й досліджувати такі об'єкти потрібно кожен окремо й індивідуально. Тож завданням цієї статті поставлена мета дослідити особливі риси зведення оборонних споруд Чортківського замку в XVII столітті, яка могла протистояти новим технічним вдосконаленням розвитку зброї - в першу чергу артилерії.

Отже, на теренах Тернопільської області зосереджено чи не найбільше археологічних старожитностей, починаючи від палеоліту і до пізнього середньовіччя включно. Сюди входять також муровані оборонні, сакральні та житлові

архітектурні об'єкти, більшість з яких на сьогодні достатньо недосліджені та маловивчені. Аналогічна ситуація стосується Чортківського замку, який досі залишається «білою плямою» нашої історії, адже на його території не проводилося жодних як археологічних досліджень, так ґрунтовних архітектурних обстежень. Через ці причини досі залишаються відкритими і не вирішеними питання: а) будівельної періодизації; б) будівельно-технологічних прийомів зведення споруд на його території впродовж XVII-XX ст.

У цьому контексті, стосовно джерел про Чортківський замок, маємо незначні, інколи скупі, подекуди суперечливі згадки, які не можуть у достатній мірі розповісти про його минуле. Адже архівні джерела, що в першу чергу зберігаються в установах Кракова та Варшави, взагалі не вивчалися, а історіографія подає лише загальні, часом суперечливі, навіть неправдиві відомості, які до сьогоднішнього часу розпорошені в науковій, науково-популярній та краєзнавчій літературі. Загалом, Чортківський замок лише побіжно розглядається в контексті історії України, Речі Посполитої, Австро-Угорщини або у зв'язку з розвитком Подільського краю і міста Чорткова. Тому, вся наявна на сьогоднішній час література про цю пам'ятку переважно є довідкова.

Незважаючи на те, що деякі публікації були надруковані більш, ніж сто років тому, але єдиною серйозною роботою по історії Чортківського замку до сьогоднішнього часу залишаються праці польського історика А. Чоловського [26] та його спільна книга з Б. Янушем [27]. На ці роботи польського історика посилалися прийдешні покоління вітчизняних та зарубіжних науковців і краєзнавців. Наприклад, до 1939 року - це Т. Кунжек [28] та Я. Опацький [29]; в радянський час - Г. Логвин [16, с.304-307] та подана інформація у двох академічних виданнях початку 1970-х років [15, с. 557-567] та кінця 1980-х [20, с. 68]; після утвердження незалежності України - В. Бойко та О. Гаврилюк [1], В. Мороз [19], О. Лесик [17] О. Мацюк [11], Ю. Вербовецький [2,], Т. Федорів [14; 15].

Оскільки більшість дослідників взагалі не перебували на території Чортківського замку, не обстежували його, не вивчали архівні документи - вони лише посилалися на А. Чоловського й дописували безліч нісенітниць, які не відповіда-

ють дійсності. Та й сам польський історик допустив ряд неточностей. Особливо такими лженауковими парадигмами слід відзначити директора Чортківського краєзнавчого музею Я. Чорпіту, який займався виключно плагіатом, дослівно переписуючи чужі роботи та підписувався власним ім'ям. Він не спромігся аналізувати їх і систематизувати й зробити правильні висновки, які б відповідали дійсності. Так, переписуючи чужих авторів, появились дивні речі: замок збудовано наприкінці XIV - на початку XV ст. [22, с.40,]; 1494, 1549, 1640 роки - замок зазнав руйнування під час татарських нападів на місто; 1534, 1610, 1642-1644 роки - замок ремонтували і перебудували заново. На місці дерев'яного збудовано новий [22, с.149], 5-10 травня 1494 року Чортківський замок зазнав значних руйнувань під час татарських нападів [22, с. 146]. Найбільш сміхотворно він наголошує, начебто замок мав таємні ходи під р. Серет, що вели до костелу св. Станіслава у Чорткові, та Ягільницького замку - на північний напрямок проходила тунель до Теребовлі [22, с. 139]. Воістину було його перевершення над всіма езотеричними науковими дослідниками, коли Я. Чорпіта наголосив: мужні захисники Теребовлянського замку проривали тунель на південь - а мужні захисники Чортківського аналогічно на північ. В районі м. Копичинці (Гусятинський р-н), цих два тунелі з'єдналися воедино і мужні захисники двох замків разом боролися проти ворогів [8, с. 73].

На жаль, але через відсутність люстрації цензури в Україні, такі комікси та пародійні історії постійно потрапляють в друковані ЗМІ, а найстрашніше, на електронні носії в Інтернет, з якими ознайомлюється пересічний громадянин й сприймає таку фантастичну казку за реальність та дійсність.

Таким чином, головною метою та завданням даної роботи автором статті намічені цілі, щоб:

1. простежити особливості навколишнього геоприродного середовища, його формування і рельєфу, на якому розташований Чортківський замок;
2. дослідити прийоми будівництва окремих збережених і втрачених споруд;
3. подати архітектурно-стилістичні характеристики замкових споруд, що досі розглядалися в науковій літературі дуже узагальнено або взагалі не висвітлювалися;
4. вказати, з вище перерахованих архітектурних характеристик, саме на оборонно-фортифікаційне призначення замку.

Отже, Чортківський замок розташований у північній частині Чорткова, на лівому березі річки Серет та похилому пагорбку підніжжя гори

Вигнанської. У цьому районі водне плесо р. Серет у стані спокою коливається шириною 25-35 м, глибина у різних ділянках становить від 0,50,7 до 2,02,5 м. Тут спостерігаються пороги у вигляді нагромаджень великих каменів-валунів або дрібної річкової гальки. Течія річки підмиває одну ділянку берегової лінії і призводить її руйнування. На протилежному ж краю берега накопичуються намити. Таким чином, берегова лінія водної артерії Серету постійно змінювала форму свого русла. В ділянці розташування Чортківського замку правий берег Серету низький і помало звужується в сторону водойми. Протилежний, лівий берег високий і коливається в межах висоти 3,0 3,5 м. Саме тут сформований округлий вигин р. Серет, від якого на відстані біля 250 м й розташований Чортківський замок.

Безпосередньо біля підніжжя гори Вигнанської спостерігається ще одне геологічне утворення, але в жодному випадку не пов'язане з першим. Це подовгастий округлий пагорб, що плавно та конусоподібно підноситься до вершини схилу лівого борта яру висотою близько 100 м. Таке утворення спричинене внаслідок зсуву великої кількості глинистої маси, яка була змішана з дрібнокаліброваними вапняковими породами в четвертинний період неогенового часу, коли води Дністра у межах Західного Поділля врізалися на глибину 140-160 м, адже тоді ця територія була пониженою слабозрчленованою рівниною, а тодішня заплава в десятки разів ширшою, ніж тепер [21, с. 51-52]. Пізніше, десь з антропогенного періоду тут накопичувалися осадкові породи під впливом водно-ерозійних процесів дощовими та паводковими водами, а за останніх 400-500 років це подовгасте плато частково видозмінювалося, перш за все, господарською діяльністю людини.

Завдяки стратиграфічному обстеженню розрізу ґрунту, яке було проведено в 150 м на захід від західної башти замку (вул. Замкова, 3), автор статті вирізняв три загальні стратиграфічні горизонти:

III – алювій (глибина 3,50-1,50 м).

II – алювій/делювій – річкові наноси, осадкові породи гори: між 1,5 та 1,0 м глибини.

I – делювій і культурний шар – нанесені осадкові породи з гори зі слідами господарської діяльності людини (глибина до 1,0 м) [3, с. 134-136; 4, с. 35-38; 5; 6].

В такому випадку, вся площа замку розташована на похилому кряжі підніжжя гори Вигнанської, утвореного з перевідкладених ґрунтів трьох горизонтів алювіально-делювіального походження, а вони, перш за все, не є стійкими. Ще одна суттєва особливість: замок розташований не просто на пригірському кряжі,

що полого спадає з північного заходу на південний схід, але на двох схилах яру, які омиваються невеликими потічками. Перший струмок бере свій початок у східній частині замку в ярі, глибиною до 6 м та протікає вздовж стін замку до південної башти. Вздовж північно-західного прясла замку спостерігається паралельний яр, в якому протікає невеликий струмок, який ще в кінці 80-х – на поч. 90х рр. XX ст. був набагато потужніший. Північна частина яру тепер знівельована і засипана. Частково яр зберігся біля західної башти. З північного боку від замку вздовж гори Вигнанської по лінії захід-схід відзначаємо невелике підвищення, на якому розташований замок. За його мурами візуально простежується подовгаста западина, яка в минулому була оборонним ровом. До нього звернені бійниці, що збереглися вздовж трикутноподібної стіни. У даний час ці бійниці, починаючи від головної в'їзної брами вросли в землю. Але вже в XVII ст. ця природна захисна смуга була прокопана ровом та ескарпована. В'їзд до замку міг проходити лише через міст, який розміщений в західній частині замку. Очевидно, він був дерев'яний, так як кам'яної кладки в цій ділянці не прослідковується. Обстежуючи південно-західне прясло замку, що є фасадною частиною цієї пам'ятки, встановлюємо, що в цьому районі знаходився край схилу кряжу. З нього було знято ґрунт під котлован для фундаменту стін будівель. У процесі будівництва цього комплексу споруди склалися з нижнього ярусу, в якому розміщувалися підвальні приміщення, що з'єднувалися з двома боковими баштами та надбудовою житлових та господарських приміщень першого та другого ярусів. В цьому відношенні А. Чоловський подав доволі цікаву для нас інформацію. Дослідник встановив, що перший поверх був складений галереєю кімнат, яким відведене місце під житло, кухні та кладовки. Давніший, другий поверх замку розібрали (від нього лише збереглися сліди давньої кладки) і збудували новий, в якому зі сторони дитинця знаходилася аркадна галерея лоджій (на сьогоденній час їх не існує, вона була розібрана на поч. XX ст.. - прим. автора статті) [26, s. 13-14]. Єдина, що збереглася до сьогоденнього часу, - це південна п'ятикутна башта бастионного типу, яка виступає за межі захисного муру. Цей тип башт, як і бастионна система укріплень впроваджена з кінця XVI- початку XVII ст. Вона пов'язана зі стрімким розвитком науки військового мистецтва та технічного прогресу, що позначився, в першу чергу, на вдосконаленні вогнепальної зброї, особливо артилерії. Перевага таких споруд бастионного типу полягала в тім, що в разі атаки противника, по ньому успішно вівся як

фланговий (на додачу це й же фланговий вогонь проводився з периметру оборонного муру) так і фланкуючий вогонь. Підсилювався шквальний вогонь за допомогою артилерії, з першого ярусу бастионів. У результаті комбінованого масового вогню противник опинявся, згідно з військовою термінологією, у „вогняному мішку”.

Як показали наші дослідження, південна башта спочатку була двоярусна, яка мала по дві бійниці як з флангового, так і з фланкуючих сторін двох поверхів. Третій поверх добудований значно пізніше, в XVIII ст., який у жодному випадку не мав фортифікаційного призначення. В ньому не має бійниць, лише вмонтовані великі чотирикутні вікна. А. Чоловський зазначив, що сходи, які вели на третій ярус башти мали другорядне значення, які використовувалися, щоб зв'язатися з приміщеннями першого ярусу замкового палацу [26, s. 14]. Принагідно зазначити, що про пізніше зведення цього поверху, вказує протилежний рівень висоти чотирикутних ніш дерев'яних зв'язів від риштування. З метою надання південній башті стійкості та уникнення тріщин й просадки фундаменту, котрі б призвели до руйнування споруди - було змуровано конусоподібну стіну (талус), в яку були замуrowані бійниці першого ярусу. Додатково, до талусу південної башти було вмуровано два контрфорси [11, с. 34-36].

Ці вдало продумані архітектурно-будівельні елементи були здійснені, щоб уникнути руйнації як башти, так і захисного муру, який з'єднаний з ним. Ці заходи безпеки були застосовані через кілька факторів:

по-перше: небезпеку становить вертикальне навантаження стін на фундаменту, який поставлений на сипких відкладах алювію. У таких породах також сконцентрована значна чисельність підземних підшкірних вод, які регулюються в залежності від кількості опадів в році і позначаються на густині ґрунту;

по-друге: південні райони Західного Поділля завдяки великим покладам гіпсів характеризуються не лише карстовими формами рельєфу, але й виникають псевдокарстові процеси, особливо вони позначені в пологих та коритоподібних заплавах річок Дупа, Черкаска, на схід від Чорткова в рівнинному степу Тернопільського плато.

Ці фактори позначаються на стійкості інженерних споруд. Як правило, стійкість споруди залежить від добре закладеного фундаменту - тоді він дає звичайну фізичну властивість, як осадку, при якій конструкції не руйнуються, а зберігаються в задовільному стані. Оскільки на башті нарощений третій ярус - тоді виникає додаткове навантаження на фундамент, який може привести вже до просадки. В такому випадку,

стіни будуть отримувати величезні тріщини та руйнуватися.

Інша, ще гірша небезпека виникає при горизонтальному тиску відкладів делювію на конструкції башти та муру. Таке навантаження виникає в час сильних довготривалих дощів - ґрунт накопичує в собі багато вологи; коли на зміну теплій і дощовій осені прийшла раптова холодна та сніжна зима, а з настанням весняної відлиги мокрий ґрунт починає більше перезволожуватися. В результаті, у вертикальній стіні відкладів делювію, до якої вмонтована кам'яна кладка і інші інженерні конструкції, від власного перезволоження створюється великий, додатковий тиск, який дає опір на стіни - вони роздуваються і випираються та похиляються назовні. В результаті цієї деформації різко змінюється кут нахилу стіни, інженерна конструкція наче сповзає, скочується вниз - появляються величезні тріщини, розколи і споруда руйнується.

Наочний приклад вказує, що в задовільно збереженому стані на сьогоднішній день південної башти було прийнято розумні, обґрунтовані і правильні конструктивні інженерні рішення. По-перше: додатково підсилений фундамент завдяки тому, що там вмурований талус. Це дало змогу під землею йому створити додатковий тиск опору від вертикального навантаження стін. По-друге: наземна частина конусоподібного талуса з контрфорсами забезпечила стійкість стін південної башти та прилеглого до неї муру від горизонтального тиску.

Західна башта в первісному вигляді не збереглася. На її місці тепер знаходиться контрфорс. Про те, що це частина стіни вежі, свідчить примикання кам'яної кладки зі стіною кута муру.

Поки не проведені в цьому місці археологічні розкопки, важко відповісти, чому ця вежа була розібрана. Поясненням може бути два варіанти:

- 1) внаслідок осідання фундаменту в алювієвій ґрунт під тиском власного навантаження;
- 2) механічне ушкодження, спричинене під час військових сутичок.

На користь нашого припущення і твердження щодо можливості місцезнаходження башти у внутрішній частині підвального приміщення, було встановлено, що між кутом вертикальної стіни та сучасною чотирикутною баштою є сліди замуваного пружкоподібного дверного прорізу пізнішої кладки. Пізніша, аналогічна кам'яна кладка виділяється з зовнішньої сторони, від контрфорса до башти.

При обстеженні чотирикутної (західної) башти, яка зміщена з рогу замку, ми встановили факт її пізнішого зведення. Про це вказує як

різниця у способі її кам'яної кладки, так і відсутність перев'язки мурів башти із головним обводним муром замку. На сьогоднішній час західна башта, внаслідок осадки фундаменту, відійшла від периметру обводного муру замку на 0,03-0,05 м [13].

Десь з кінця XVIII - можливо на початку XIX ст., збудовано терасу з підпружними аркоподібними прорізами, що з'єднувала південну та західну башти. Те, що вони були вмонтовані у той час, свідчать військово-топографічні карти 70-80 років XVIII ст., які були складені групою картографів, яку очолював підполковник австрійської армії фон Міг. Посилаючись на них, там бачимо позначені дві башти замку, але ніяких будівель між ними немає.

Всередині цієї тераси знаходилися підвальні приміщення, яким було відведене місце під склади. В одній із кімнат, що розташована в середній частині тераси, у стіні вмонтований туалет з півциркулярним верхом. Ми помітили, що всередині півциркулярної стелі проходить вертикальний чотирикутний отвір, що веде наверх тераси. В цю вузьку шахту стікала стічна вода і зливали різні нечистоти, що потрапляли спочатку в туалет - звідти проходили назовні до струмка, який витікав зі східного боку замку. Скоріш за все, тоді змінили напрям течії його русла - прокопавши глибоку траншею вздовж південно-західного прясла замку і, в районі західної башти, з'єднали з протилежним струмком, який витікає у північній ділянці замку.

Оглядаючи підвальні приміщення тераси було засвідчено, що вздовж довгого коридору, який проходить біля головного муру замку, в його середній частині, є сліди розбирання старої, давнішої кам'яної кладки шириною біля 2,5 та висотою 4 м. Як визначили обстеження, в цьому районі до стін давнього муру припасовано нову кладку, коли будувалися підвальні приміщення тераси. Тому констатуємо факт, що сліди давньої кладки є залишками контрфорса, який був вмонтований у головному мурі в час спорудження замку, а пізніше його демонтували через те, що заважав проходу в коридорі новозбудованої тераси.

Цінну інформацію, стосовно будівель палацового комплексу, який розташований між південною та західними баштами подає А. Чоловський. Дослідник вказав, що на першому поверсі знаходяться склепінчасті кімнати, якими користувалися як житловими приміщеннями, кладовками та кухнями. Давніший, другий поверх, спочатку було розібрано - натомість, збудовано новий. Зі сторони дитинця знаходиться аркадна галерея лоджій (в даний час її немає, вона

була розібрана на поч. ХХ ст.), до яких можна потрапити з першого поверху палацу [с. 14].

Досліджуючи місцезнаходження північної частини замку, визначили, що тут була башта, яку розібрали на початку або в середині ХVІІІ ст. через її втрату оборонного значення. Башта, за правилами побудови споруд бастионного типу, була аналогічна південній. Тепер, на розі кута муру чітко простежені сліди розбирання кладки довжиною 10 м, в яку вмурований вже іншотипний камінь. У ньому помітні сліди замуrowаного дверного прорізу. А. Чоловський помилково писав, що, "головна в'їздна брама знаходилася в північній (насправді західній частині - прим. автора статті), а менша (хвіртка) була в стіні східного боку". Насправді, ця "хвіртка" не могла існувати зі східної частини - вона є тією, яка є на місці цієї північної башти.

Найбільше, за весь період існування Чортківського замку, зазнавало змін і модифікацій південно - східне прясло замку. При його обстеженні з'ясовано, що ця лінія оборони, як і південно-західне прясло, також знаходилося на похилому делювієвому плато, а його пологий схил був знесений, створивши вертикальну стіну, до якої вмонтували камяну стіну. Власне, можна гіпотетично стверджувати, що в час побудови замку південно-східний мур був зміщений в середину двору між яким збудовано дві башти - південну та східну

Східна башта спочатку була бастионною, а високий мур, який з'єднувався з південною баштою мав висоту делювієвого кряжу із невисокою підмурівкою, на якому розміщувалися мерлони. Тобто, ця частина стіни була протилежною до протилежної, північно-західної частини оборонного муру. За всією імовірністю, східна башта могла бути зруйнованою в 40-х роках

ХVІІ століття, коли Чортківський замок сильно постраждав внаслідок спустошливих набігів татар на Поділля [29, с. 22]. На місці цієї башти спостерігаємо вертикальний розрив в стіні, який змурований іншим способом кладки, ніж давній мур - зліва знаходиться висока вертикальна стіна трикутноподібної стіни північно-східного прясла. Очевидно, замість першої, збудована башта півбастионного типу, яка була зміщена південніше.

Пізніше, коли це прясло замку могло зазнати серйозних руйнувань - 1655 рік. Тоді Чортківський замок був захоплений довготривалою облогою козацько-російських військ і зазнав значних руйнувань та ушкоджень. Тоді була захоплена в полон не лише польська шляхта, але й її власник - М. Потоцький, який промучився в московській неволі 13 років [23, с. 146]. Оскільки, південна частина східної башти та мур, що тягнувся до південної башти,

зазнали ушкоджень, - їх заново перебудовують. Мур був заново перебудований із зміщенням назовні. Про це може свідчити обстеження кам'яної кладки муру. В результаті визначаємо, що там є велика різниця й відмінність у способі встановлення кам'яної кладки до південної башти. В першу чергу помітні ознаки нерівномірності висоти розташування чотирикутних ніш дерев'яних зв'язів рихтування по відношенню до південної башти. На цей раз східна башта мала вид прямокутного трикутника. Зазначаємо, що сторона катету (південна сторона) має аналогічний тип кам'яної кладки та каменю як стіна. В цій стороні немає бійниць, лише його верхня частина має змурований контрфорс, який сягає рівню величини башти. Гіпотенуза (східна сторона) башти має інший спосіб кладки, ніж південна сторона та мур, який веде у сторону південної башти. У цьому боці аналогічний спосіб кам'яної кладки з частиною східного муру, який сполучається зі стіною північно-східного прясла замку. З цієї сторони ми помітили, що зі східного боку башти та внизу, всередині муру є замуrowані бійниці - але ця частина ще потребує додаткового обстеження.

В районі муру, який з'єднує південну та східні башти, фортифікаційних укріплень не збереглося. Вони були розібрані й на них побудовані споруди господарського призначення в кінці ХVІІІ - на початку ХІХ ст. Досі збереглися лише залишки стін та фундаменти господарських будівель. На цьому місці розташовувалися казарми, коли вже у середині ХІХ століття на території замку знаходилася в'язниця.

Характеризуючи розташування південно-східного прясла Чортківського замку із військової точки зору, зазначаємо, що воно є найбільш слабким місцем захисної фортифікаційної лінії оборони. Цьому фактору сприяє його місце розташування і природні умови. Адже з цього боку яскраві ранкові проміння сонця осліплюють захисників фортеці - тому їхня видимість робиться обмеженою. Противник же, повернутий спиною до сонця, прекрасно усе бачить навкруги, краще оцінює ситуацію і може прийняти адекватні тактично-стратегічні рішення. У цьому його перевага. Такий тактичний маневр застосовувався при кожній битві. Він полягав в тому, щоб вдало провести маневр, розмістити свої позиції так, щоб атакуюча сторона була розміщена спиною до сонця, обороняюча осліплена з сонячного боку. Це найбільш важлива умова, щоб досягнути успіху в баталії. Така військова тактика завжди мала пріоритетне значення у всіх війнах, навіть І та ІІ Світові - вона є актуальною тепер, незважаючи на успіхи досягнень розвитку військової техніки у якій застосовують новітні технології.

Для того, щоб ця сторона з боку передполя краще витримували удар противника, на початковому етапі він побудований за бастионною системою. Знищенням східної башти можна пояснити не впливом природних факторів, а суто механічним способом. У цьому відношенні, артилерія не могла завдати серйозного ушкодження ні башті, ані тим паче муру. Їхньому знищенню сприяли сапи, які були закладені під фундамент споруди - закладений порох і вибух зруйнував цю башту.

Фортифікаційний задум побудови, пізнішої, півбастионної башти, полягав в тім, що фасовий вогонь у цій частині сконцентровувався з боку оборонних мурів, а фланкуючий - з бійниць башти. Додатково фланкуючий удар міг успішно завдаватися зі східного боку трикутноподібної сторони північно-східного прясла.

Щодо нової башти, яка нагатує прямокутний трикутник, - то зліва від неї вівся фланговий вогонь на схід - аналогічний подавався з мурів північно-східного прясла. Фасовий удар подавався зі стіни муру, на якому раніш була розміщена бастионна башта. Справа (з південного боку), фланкуючий обстріл вівся з південної башти, а проміжок муру між двох башт використовувався для фасового вогню.

Хочемо наголосити й звернути увагу, що артилерія атакуючих була неспроможною нічого вдіяти, аби зруйнувати південно-східне прясло замку. Більш дієвим і тактичним кроком, який застосовувано - це тактика підземної війни, яка спромоглася постійно руйнувати цю фортифікаційну лінію оборони, заклавши під захисні мурів сапи [12, с. 86]

Тепер вартує привернути увагу на місцезнаходження в районі південно-східного прясла штучних антропогенних порожнин. Тобто, це були потерни, які з'єднували південну та східну башти і забезпечували надійний зв'язок обороняючих між двома баштами.

Так, в 2010 році в 1,5-2 м на південь від східної башти і в 3 м від муру, утворилося невелике вузьке провалля. При його огляді встановлено, що це змурований коридор з циркулярним пружкоподібним склепінням. Оглядаючи південну башту зі східного боку - там ходу не помічаємо, зате побачили, що він замурований. Друга антропогенна порожнина знаходиться безпосередньо в 5-7 м від підніжжя муру між південною та східними баштами. Досі вона прекрасно збережена, але її частина зараз перемурована і використовується як льох для мешканців будинку, який знаходиться поруч мурів. Прикро, але на наше прохання і звернення до власників цієї садиби, щоб провести обстеження та топографічні виміри порожнини, - ми отримали категоричну заборону [12, с. 88].

Відзначаємо, що для оборони замку повинні існувати допоміжні фортифікаційні споруди, яких тепер не існує. Наприклад, в час спорудження замку було достатньо ґрунту, який залишився після прокопування похилого кряжу, щоб утворилася вертикальна стіна, до якої прилягав мур в південно-східному та південно-західному пряслі. Тут не було жодної доцільності споруджувати кам'яні куртини та рavelіни, горнверки або кронверки. Це міг бути понижений земляний вал (ванга), який унеможлилював атаку артилерії (це стосується південно-західного прясла), адже земляні насипи та дерев'яні конструкції набагато краще витримували артилерійний обстріл, аніж кам'яні. Не виключаємо можливості використання певних водних загат і дамб, в яких накопичувалася вода зі струмків, що омивають дві частини замку [9, с. 13].

Цілковито неприпустиме та необдумане твердження А. Чоловського, який писав, що "хоча замок має стрільниці (північно-західне та північно-східне прясло - прим. автора статті), але оборонного значення не мав. Не дозволяло й місце розташування бути оборонному замку, бо за замком, зі сторони Вигнанки (село над Чортковом, яке має назву Горішня Вигнанка, що розташоване на верхньому, лівому борті яру схилі яру р. Серет - прим. автора статті), є плоскогір'я. Цю оборонну неспроможність визначив Людвіг Вербіцький" [26, с. 14]. Цей опис вказує на те, що науковець не надто переймався питаннями історії військового мистецтва та еволюцією розвитку фортифікацій - лише зробив висновок із твердження певної особи. Такі висновки списували з А. Чоловського всі автори, які були причетні до написання своїх робіт щодо Чортківського замку.

Тепер наголошуємо, що з XVII ст. відбувся стрімкий розвиток науки та техніки, який суттєво позначився на еволюції військового мистецтва та фортифікацій. Стратегічним фактором на той час було вже централізоване забезпечення військ (магазинна система). Її суть зводилася до того, що напередодні та під час війни як у фортецях, такі в інших укріплених місцях, знаходилися склади (магазини) з необхідними запасами зброї, боєприпасів, продовольства, амуніції, фуражу. Завдяки цій зміні, війська перестали залежати від місцевих ресурсів і отримали можливість вести бойові дії на довгий час. Оскільки військо і магазини розташовувалися в фортецях і замках - то роль і їх значення було більшим ніж раніше. Тоді відбувся процес зародження і формування професійної армії та спеціалізації війська (артилерія, саперні підрозділи, гренадери, тощо). У XVII ст. головну роль на війні почала відігравати

артилерія. Завдяки здешевленню технології її виробництва, різко виросла кількість гармат в армії, була ліквідована багатокالیберність і збільшена дальність та потужність стрільби.

Зміни відбулися в структурі військ. По мірі їх збільшення, вдосконалювалася стратегія і тактика війська - зводилися бригади, дивізії, корпуси. Водночас, з кінця XVI - початку XVII ст. на зміну тактики баталій, появилася лінійна тактика війни, в якій рівномірно розміщувалися сили та засоби по фронті [14, с. 68-72].

Як писав найвидатніший теоретик військової справи, австрійський фельдмаршал та генералісімус Раймондо Монтекукколі (1609-1680), що немає на світі дуже міцного міста, якого би зброею, вогнем, голодом, штурмом чи військовою хитрістю взяти було б неможливо. Для захоплення фортеці повинна бути як атака "таємна" (військова хитрість) так "атака явна" куди входить ближня і дальня блокада та довготривале оточення. У зв'язку з цим, генералісімус Монтекукколі рекомендує почерговість блокади: стати табором; оточити фортецю; відкрити траншею; робити апроші; будувати батареї; не дати можливості противнику проводити зовнішні роботи біля фортеці; підвести мінерів до стіни; зробити пролом і йти в наступ [9, с. 11-13].

Власне через це, до нових вимог ведення війни у XVII ст. з'явилася бастионна система укріплень. Тепер ключову роль в розташуванні замків займали не лише домінуючі висоти, а власне низинні місцевості; оборонні стіни та башти почали зводити не надто високі, зате стіни були набагато товстішими, щоб не руйнувалися під обстрілом артилерії; оборонні споруди були земляні - в їх конструкцію входило каміння та дерево. Доцільно використовували природні фактори: заболоченість місцевості, наявність водних артерій, на яких зводили дамби [25, с. 78-96].

Початок масового застосування артилерії з того періоду було надзвичайно важливою умовою досягти успіху у битві. В головних рисах, суть полягала в тім, що сформувалися основних три види: фальконети (легкі гармати для ураження живої сили противника) - та важкі гармати: мортири (прототипи сучасних мінометів) і гаубиці (далекобійні гармати, якими руйнували захисні кам'яні мури). На початок і середину XVII ст. гарматні ядра ще не були розривними. Головний акцент атакуючих у битві ставився на мортирах, щоб руйнувати дах споруди та її приміщення та гаубицях - вони, при масованому й постійному ударі по стіні оборонної споруди робили бреш (пролом), через який можна проникнути в

оборонну споруду. Щоб дієво застосувати артилерію при штурмі Чортківського замку - ефективності було мало. Мур південно-східного прясла не може зруйнуватися через те, що стіна змурована впритул до вертикальної стіни делювію. Північно-західне прясло мало понижений мур - а за природним яром йшло підвищення кряжу до вершини схилу гори. Поставити там батареї, хоча була можливість, але ефективність пострілу рівнялося нулю, адже гарматне ядро не давало ефекту зруйнувати стіну. Аналогічна ситуація у районі північно-східного прясла. За глибоким ровом, до крутого схилу дотягнути багатотонну гармату взагалі є містика - так само містично стріляти по замку з вершини Вигнанської гори. З того місця політ ядра з гармати - це політ в нікуди. В районі південно-західного прясла стіни могли зруйнуватися артилерійським обстрілом - але він добре був захищений вангагом. Вже з позиції еволюції розвитку військового мистецтва та нових правил зведення фортифікацій XVIII-XIX ст., споруди Чортківського замку були недієві протистояти артилерії. Ми, вже не говорячи про артилерію кінця XIX ст. - вона була нарізною, а снаряди мали як акумулятивну, так і осколочно-фугасну дію, які призначалися для руйнування об'єктів та знищення живої сили противника.

Тому, вивчаючи і обстежуючи будівельно-стилістичні особливості побудови та зведення споруд Чортківського замку, констатуємо наступні періоди зведення цих об'єктів:

I період - момент спорудження замку в 1610 році. Замок мав форму п'ятикутника, на рогах якого знаходилися бастионні башти. Захисний мур, що з'єднував східну і південну башти, був зміщений всередину замкового двору;

II період - 40-і роки XVII століття. Замок сильно зруйнований в час набігів татар на Поділля. На місці знищеної п'ятикутної східної башти збудовано півбастионну, трикутноподібну башту. Очевидно в цей час була зруйнована західна башта, на місці якої збудовано іншу - чотирикутну, яка була зміщена вправо, із західного кута;

III період - 1655 рік. В той час замок здобули козацько-російські війська. Тоді була зруйнована частина східної башти та мур, що з'єднувався з південною баштою. На цьому місці збудовано східну башту у вигляді прямокутного трикутника та перебудовано оборонний мур, який був зміщений назовні;

IV період - XVIII століття. В цей час Чортківський замок втратив оборонне призначення. Тоді була розібрана північна башта, а всі споруди зазнавали генеральної реконструкції.

Замок перебудований на палац. Захисні мури та будівлі були нарощені на один ярус. Це південна башта, яка додатково укріплена талусом та двома контрфорсами. Двома контрфорсами укріплені мур між східною та південною баштами. У цьому ж пряслі побудовані господарські споруди, а в районі північно-східного прясла замку засипано оборонний рів. На один ярус добудовано оборонні мури північно-східного та північно-західного прясла. Переоблаштовано палацовий комплекс південно-західного прясла - заново перебудований другий ярус житлового комплексу; з фасадної частини будівлі між південною і західною баштами побудовано терасу, а зі сторони дитинця - аркадну галерею лоджій [12, с. 90].

Зазначаємо, що на Західному Поділлі поширені родовища силурійських та неогенових вапняків, особливо в басейні Дністра та його лівих притоках - Збруча і Нічлави та схилах Товтової гряди. Запаси родовищ пісковиків локалізовані у Тербовлянському, Бучацькому, Чортківському районах, а гіпсу у Подністров'ї (межиріччя Серету і Збруча). На всій території цього краю є величезні поклади піску. Аналогічна ситуація в околицях Чорткова, біля якого ці родовища використовуються досі. Безпосередньо біля Чортківського замку, на вершині схилу яру гори Вигнанської, розміщений величезний кар'єр, у якому добували піщаний камінь і пісок. З цієї сировини, очевидно, будували даний об'єкт. Такі економічні фактори, як:

- наявність місцевої сировини та безпосередня близькість родовища до об'єкта, який зводяться;

- дешева робоча сила;
- економія витрат коштів;

посприяли і позначилися на швидкому зведенні оборонних комплексів замку [10, с. 34].

Таким чином, аналізуючи вцілілі рештки пам'ятки та усі доступні джерела, переконуємо, що Чортківський замок спроектовано і реалізовано в кращих традиціях фортифікації із впровадженням досягнень інженерної думки із застосуванням передових методів будівництва та пристосуванням до щораз нових вимог військового мистецтва, які висувала кожна наступна доба розвитку цивілізації. Лише у XVIII ст. із розвитком військової науки і техніки Чортківський замок втратив оборонне призначення - набув палацово-житлової, а не оборонної функції.

За результатами проведених нами натурних досліджень стверджуємо, що Чортківський замок розташований у вигідній геоморфологічній ситуації і тривалий час виконував оборонну функцію. Зі сходу, півдня та заходу замок оточували природні

захисні яри, а з напільного (північного) боку - штучно викопаний ескарпований рів. Постійні військові конфлікти, що точилися впродовж XVII ст. повсякчас спричиняли його руйнування і вимагали щораз досконалішої перебудови, що змінювало його архітектурний вигляд. Аналізуючи вцілілі рештки пам'ятки, переконуємо, що замок спроектовано і реалізовано в кращих традиціях фортифікації із впровадженням досягнень інженерної думки з застосуванням передових методів будівництва та пристосуванням до щораз нових вимог військового мистецтва, які висувала кожна наступна доба розвитку цивілізації. Лише у XVIII ст. замок, втративши своє оборонне значення, внаслідок останньої реконструкції будівель та переоблаштувань, набув палацово-житлової, а не оборонної функції.

Детальніше встановити хронологічні етапи будівельної періодизації замку, характер та функціональне призначення його будівель - завдання майбутніх археологічних та архітектурних досліджень. Разом із цим, необхідно розробляти і втілювати у життя програму консервації, музеєфікації і подальшого використання Чортківського замку як одного із найяскравіших об'єктів майбутньої інфраструктури замкового туризму в Україні.

ДЖЕРЕЛА

1. Бойко В., Гаврилук О. Замки Тернопілля. – Тернопіль: Новий колір, 2003 - 187 с.
2. Вербоєцький Ю., Порівняльний аналіз оборонної концепції Чортківського замку за типологічною класифікацією замків Поділля // Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля. – Збараж, 2011- с. 87-91
3. Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкції оборонних споруд Чортківського замку в XVII столітті. //Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я.- Кам'янець - Подільський: ПП "Медобори- 2006", 2012- с. 134- 136.
4. Добрянський В. К. Попередні висновки археологічно - архітектурного обстеження Чортківського замку. //Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. - Тернопіль: ННПУ ім. В. Гнатюка, 2012- с. 37- 38.
5. Добрянський В. Попередні висновки археологічно - архітектурного обстеження Чортківського замку. // Слово краю- № 14, від 25 травня 2012 року (м.Чортків).
6. Добрянський В. Попередні висновки археологічно-архітектурного обстеження Чорт-

- ківського замку. //Слово краю- № 15, від 01 червня 2012 року (м. Чортків).
7. Добрянський В. До питання побудови та реконструкції південно - східного прясла Чортківського замку XVII ст. //Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я.- Кам'янець- Подільський: ПП "Медобори - 2006", 2013 - с. 165-168.
 8. Добрянський В. Один аспект історичної топографії міста Чорткова //Наукові записки Національного Заповідника Замки Тернопілля - Збараж: Вік - №3, 2013 - с.73-75
 9. Добрянський В. Геоприродне оточуюче середовище Західного Поділля і особливості побудови Збараського та інших замків у XVII ст до навих умов стратегії і тактики війни //Тези доповідей науково-практичної конференції "Битва під Збаражем - важливий етап Національно-визвольної революції українського народу XVII ст." - Збараж, 2014 - с.11-13
 10. Добрянський В. Геоприродне оточуюче середовище Західного Поділля і особливості побудови Збараського та інших замків у XVII ст до навих умов стратегії і тактики війни //Наукові записки Національного Заповідника Замки Тернопілля - Збараж: Вік - №4, 2014 с.
 11. Добрянський В. До питання побудови і пристосування оборонних споруд Чортківського замку XVII ст до нових умов розвитку військового мистецтва і тактики війни.// Матеріали круглого столу з історії України на тему:"330 років битві під Віднем: звільнення наногокраю від турецького панування"- Чортків: ЧН-НІПБ ТНЕУ, 2014 - с. 25-40
 12. Добрянський В. До питання хронології спорудження та зведення споруд Чортківського замку. Попередні результати дослідження // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. - Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори - 2006", 2014 - с. 87-90
 13. Добрянський В. Нові аспекти дослідження Чортківського замку //Голос народу - №30 (3472) від 18 липня 2014 р.
 14. История военного искусства.- Москва: Воениздат, 1986 - 486 с.
 15. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська обл. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1973 - 370 с.
 16. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятники. – Київ: Мистецтво, 1968 - 464 с.
 17. Лесик О. В. Замки і монастирі України. –Львів: Світ, 1993 – 176 с.
 18. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Львів: Центр Європи, 2005 - 200 с.
 19. Мороз В. Замки Тернопілля – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009 - 160 с.
 20. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Киев: Будивзельник, 1986, Т.4 - 375 с.
 21. Свинко Й. Нариси про природу Тернопільської області: геологічне минуле, сучасний стан. - Тернопіль: Навчальна книга "Богдан", 2007 - 189 с.
 22. Чорпіта Я. Чортків.- Чортків: ФО-П Атаманчук ВВ, 2012 - 160 с.
 23. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у ХХ ст. // Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я. – К.-Подільський, 2011- с.145-148.
 24. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації і спроби пристосування у ХХ ст. // Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля. – Збараж: Вік, 2011. – С. 116-121.
 25. Яковлев Ю. История крепостей.- Москва: ООО"Фирма" Издательства АТС"; СПб.: ООО "Издательство Полигон", 2000 - 400 с..
 26. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892 — 256 s.
 27. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki Wojewodstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926 - 343 s.
 28. Kunzek T. Przewodnik po wojewodstwie Tarnopolskim. – Tarnopol, 1928 - 378 s.
 29. Opacki J. Rzewodnik po Czortkowie i okolice. – Czortkow, 1931 - 108 s.

SUMMARY

Volodimir Dobrianskiy
Chortkiv

THE NEW MATERIALES OF
THE RESEARCH JF CHORTKIV CASTLE OF
THE XVII CENTURY

The article devoted to the investigation of Chortkiv castle which provides the new and unknown before facts of its historical planning and reconstructions of the fortifications and land outbuildings from the time of its building and using from XVIIIth to XIXth century which are examined of the author of the given publication.

Key words: tower, loophole, bank, ditch, escarp, buttress, potern

Наукове видання

**ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ГАЛЕРЕЯ МИСТЕЦТВ
ІМ. Б. Г. ВОЗНИЦЬКОГО
ЖОВКІВСЬКІ ЧИТАННЯ 2015**
збірник статей третьої наукової конференції
“МУЗЕЙ В СУЧАСНОМУ СВІТІ”

Відповідальна за випуск: Софія Каськун

Переклад:

з польської – *Мирослава Скіра*

з російської – *Софія Каськун*

на англійську – *Мирослава Скіра*

Макет обкладинки – *Софія Каськун*

На обкладинці - Володимир Богуславський, «Замок», темпера, полотно, 50x60

Фото:

Андрія Симоненка;

в тексті – авторів публікацій

Макетування та додрукарська підготовка – *Ігор Турко*

Здано у видавництво 07.12.2015 р. Підписано до друку 15.12.2015 р.

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.

Умовн. друк. арк. 30,23. Обл.-вид. арк. 27,48.

Наклад 80 прим.

Видавець та виготовлювач:

Видавництво «Растр-7»

79005, м. Львів, вул. Кн.Романа, 9/1

тел./факс: (032) 235-52-05, 242-15-49

e-mail: rastr-sim@mail.ru

www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво державної реєстрації

ЛВ №22 від 19.11.2002 р.